

UGRAI JÁNOS

Ausztria és hazánk a sárospataki tankönyvekben a XIX. század első harmadában*

Bevezetés

A Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. és a XIX. század fordulóján messzire mutató tanrendi-tantervi változások mentek végbe. A legfontosabb újdonságnak a magyar nyelvű tanítás a középfokú, majd az akadémiai képzésben való gyors elterjedése, a korabeli igényeket minden tekintetben kielégítő – éppen ezért gyorsan országos hírűvé váló – jogi oktatás bevezetése és a természettudományok korszerű tanításának példátlan térnyerése számított. Talán kevésbé ismert, hogy a humán tárgyaknál is jelentős változásokat vezettek be. A filozófiában a racionalizmus eszméje hódított, a történelmi előadásokon pedig fokozatosan nagyobb figyelmet szenteltek az újabb korok vizsgálatának, s egyre meghatározóbbá váltak a honismeret és a hazaszeretet szempontjai is. Sorra születtek a pataki tanárok tollából – immár jobbára magyar nyelven – az új tankönyvek, folyamatosan törekedtek a külföldi, többnyire német nyelvű szakkönyvek beszerzésére, hangsúlyosabbá vált a kollégiumi könyvtár gyarapítása és használata.¹

A tantervi változásoknak megfelelően a XIX. század elején megszilárdult egy koncentrikusan bővülő, minden tárgyból lehetőleg az „arany középutat”, s a tehetéseket külön gondozó rendszer. A néhány évtizeddel korábbi, szélsőségesen egyoldalú filozófiai és teológiai jelleg helyére a természettudományok és a humán tárgyak modern tanítása lépett. Ezúttal a történelem és a gazdasági-politikai földrajz tanításának egy kicsiny, de a reformkorhoz vezető átmeneti korszakban a Patakon uralkodó felfogást és körülményeket jól jellemző szeletét vizsgáljuk meg: Arra vagyunk kíváncsiak, miként jelentek meg a pataki tanárok munkáiban, illetve a képzés során használt tankönyvekben a Béccsel, Ausztriával, a központi hata-

* Írásom a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Osztrák–magyar közös múlt” Szakalapítvány támogatásával készült. A Szakalapítvány értékes segítségét ezúton is köszönöm. (U. J.)

¹ A korszak tanrendi változásairól bővebben: CSORBA Sándor: *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*. Bp. 2000. (A továbbiakban: CSORBA, 2000.) 21–49.; KONCZ Sándor: *A filozófia és a teológia oktatása 1703–1849 között*. In: *A Sárospataki Református Kollégium*. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 116–154.; UGRAI János: *Felvilágosodás kori változások a Sárospataki Református Kollégiumban*. = *Egyháztörténeti Szemle* 2001. 1. sz. 94–111.

lommal kapcsolatos vélemények, a kifejezetten a tanításra, illetve a szélesebb olvasóközönség számára készült műveikben az erre vonatkozó információk mennyiségéből és minőségéből milyen vélekedésre lehet következtetni. A földrajzi kötetekben elsősorban az osztrák tartományok gazdasági, politikai, vallási, esetleg társadalmi viszonyainak ismertetését figyeljük meg, míg a történelmi kötetekben a XVIII. század közepétől zajló események értékelését, valamint néhány korábbi, a politikai felfogásról különösen sokat eláruló esemény (pl. a Dózsa-féle felkelés vagy a Rákóczi-szabadságharc) megítélését tesszük vizsgálatunk tárgyává.

Dolgozatunk segítségével talán az eddigieknél pontosabban megítélhetővé válik, hogy milyen mértékben alapozódott konkrét információkra a sokszor emlegetett, a nemzeti mozgalmakat izgatottan fogadó reformkori pataki diákszellemiség. Illetve mennyire volt pusztán érzelmi eredetű és a környezet állásfoglalásában gyökerező a XVIII. század végén és a XIX. század első felében oly kiváló hazafiakat (Kazinczy Ferenc, Decsy Sámuel, Fáy András, Palóczy László, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan) nevelő intézményben kibontakozó nemzeti ellenállás.²

A földrajz- és történelemtanítás általános jellemzői

Az I. Ratio Educationis fontos vívmányaként emlegetjük a hazai történelemmel, földrajzi viszonyokkal kapcsolatos tudnivalók és tanórák arányának növekedését. A korábbi iskolák hagyományos, teológiai-filozófiai szemléletével szemben az első oktatási kódexben teret hódított a világi életben jobban hasznosítható tárgyak, ismeretkörök tanítása, s ennek részét képezte az előzőtől jóval részletesebb és precízebb, korszerű földrajzi, történelmi tudás is. A Ratio ugyan a legtöbb tekintetben csak kevéssé érvényesült, ám a világi értelmiségi réteg iránti igények megmaradtak, s így a katolikus és – a Ratiótól eleve elzárkózó – protestáns oktatásban eltérő mértékben, de egyaránt nyomot hagytak ezen törekvések.³

Bár a leggyorsabban talán Sárospatakon alkalmazkodtak az új idők követelményeihez, a többi református és evangélikus intézményben is megjelentek a modern történelmi, földrajzi követelmények.⁴ Még a történetírás szerint konzervatívabb debreceni kollégiumban is észrevehetőek a változások, a könyvtár gyarapodása például egyértelműen bizonyítja a korszerű ismeretek bővülését: mind a történelmi, mind pedig a földrajzi művek közül kiemelt jelentőséget kaptak az újabban

² A pataki nemzeti ellenállás bőséges irodalmát újabban feldolgozta, valamint a Páncél és a Nándor vármegyék működésére vonatkozóan alapos kutatásokkal kiegészítette: CSORBA, 2000. 50–81.

³ KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1996.; VÖRÖS Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. = Valóság 1975. 10. sz. 1–20.

⁴ Erről részletesen: BAJKÓ Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1976.; KOSÁRY Domokos: *Az oktatásügy a haladó törekvések hullámvölgye idején, 1790–1830*. In: HORVÁTH Márton (főszerk.): *A magyar nevelés története I*. Bp. 1988. 226–240.; MÉSZÁROS István: *A magyar nevelés története, 1790–1849*. Bp. 1968.

született kötetek.⁵ A bibliotéka gazdagodása azért is lényeges, mert a hivatalosan, a két Ratióban előírt, s ezért csak a királyi katolikus intézményekben bevezetett előírások meglehetősen elhanyagolták a földrajzi és történelmi tankönyveket. Lényegében mindkét törvény a korábbi állapotokat szentesítette, s nem gondoskodott új, modern művek kijelöléséről vagy megíratásáról. Így a földrajzban főként Bél Mátyás írása, a történelemtanításban pedig elavult, az újkori időket hanyagoló könyvek domináltak.⁶

A földrajz tanításában a Ratio előtti időkben nagyon egyenetlen színvonal uralkodott. Bár egyre terjedt a szemléltetés, s a történeti, közigazgatási és statisztikai szemlélet, csak kevés új tankönyv született, ráadásul azok is csak ritkán jelentettek módszertani vagy tudományos szempontból igazi előrelépést. Így sokáig Comenius, Tomka-Szászky János és Bél Mátyás munkáját használták, s csak az 1770-es évek elején, Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című műve jelentett áttörést – kizárólag azért, mert magyar nyelven jelent meg. A megfelelő tankönyvek, térképek hiánya egészen a XIX. század közepéig egyaránt jellemezte a természeti és a gazdasági-politikai földrajz oktatását.⁷

A történelemtanítást hasonló problémák akadályozták a megfelelő fejlődésben. A földrajzhoz hasonlóan a történelem iránti igény is jelentősen megnőtt, s az alapos műveltség egyik feltételévé vált a haza és a közelmúlt történetének ismerete. Nem véletlen tehát, hogy szaporodtak a forráskiadványok és a Magyarország történelméről összegző munkák.⁸ Azonban a tudósok hagyományos történelemfelfogásával szembeni fellépése éppen a tankönyv- és a tanárhiány miatt nem érvényesülhetett megfelelően.⁹

Az oktatás és a világi értelmiségi réteg iránti igény növekedése, a nemzeti nyelv erősödése, a magyar nyelvű sajtó és színjátszás megszületése, az olvasókörök és kölcsönkönyvtárak kialakulása egyaránt növelte Magyarországon a könyvkiadás iránti érdeklődést. A könyvkultúra fejlődésében is törést okozott ugyan az 1790-es években a politikai klíma megváltozása, de ennek ellenére a felvilágosodás kitörhetetlen, a reformkori vívmányokat megalapozó nyomokat hagyott a hazai

⁵ TÓTH Béla: *Debrecen könyvtári kultúrája a 18. században*. = Magyar Könyvszemle (97.) 1981. 1–2. sz. 66–80.

⁶ MÉSZÁROS István: *Az 1777-i és 1806-i Ratio Educationis tankönyvei*. = Magyar Könyvszemle (96.) 1980. 4. sz. 350–369.

⁷ CSINÁDI Gerő: *Földrajzi tankönyvirodalmunk a XVIII. században*. = Pedagógiai Szemle (9.) 1959. 11. sz. 1033–1043.; LISZTES Edit: *A magyarországi földtanítás története Mária Terézia uralkodásától az 1848/49. évi szabadságharcig*. = Földtani Közlöny (116.) 1986. 2. sz. 179–184.; UDVARHELYI Károly – GÖCSEI Imre: *Az alsó- és középfokú földrajztanítás története Magyarországon*. Bp. 1973. 7–37.

⁸ BENDA Kálmán: *Magyarország a XVIII–XIX. század fordulóján*. In: BENDA Kálmán (szerk.): *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978. 13–63.; GUNST Péter: *A magyar történettudomány története*. Debrecen, 1995. 123–132.

⁹ BALASSA Brúnó: *A történelemtanítás múltja hazánkban*. Pécs, 1929. 108–155.

olvasási kultúrában.¹⁰ A könyvírás és -kiadás sarkalatos problémájának számított a cenzúra ebben az időszakban. Az 1770–80-as években ez az intézmény – a felvilágosult abszolutizmus elvárásainak megfelelően – vesztett korábbi szigorúságából, II. József különösen engedékeny volt a bíráló hangokkal szemben, sőt a kéziratok ellenőrzése esetenként formálissá is vált.¹¹ Ám vizsgálódásunk során figyelembe kell vennünk, hogy ez a viszonylagos engedékenység épp a tankönyvek esetében volt a legkevésbé markáns. Ráadásul a szabadabb légkör nem bizonyult tartósnak, s a XVIII. század legvégétől ismét nyomasztó teherként, hatékony elszigetelő tényezőként nehezedett a hazai szellemi életre a nem túl következetes, ám annál rigorózusabb könyvvizsgálás.¹²

Földrajzi művek

Bár a földrajztanítás Sárospatakon Comenius és Csécsi János révén korábban is nagy jelentőséggel bírt¹³, de önálló tárgyként, rendszeresen az elsőtől a hetedikig csak 1786-tól, a kilencedik évig pedig 1804-től szerepelt a tantervben. A tanrend idevágó passzusai szerint nagy hangsúlyt helyeztek hazánk és Európa alaposabb vizsgálatára, sőt az utolsó évben bizonyos gazdaságföldrajzi kérdések tárgyalásába is belefogtak. Az első két év alapozó jellegű oktatását követően a harmadik évben Magyarország és Erdély, a negyedikben Európa, az ötödikben pedig Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország általános jellemzőinek ismertetése következett.¹⁴ Az 1810. évi tanterv által is megerősített földrajzi képzés azonban mégsem volt igazán magas színvonalú, hiszen az általános tankönyvproblémák a Sárospataki Református Kollégiumban is éreztették a hatását.¹⁵

¹⁰ FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. (A továbbiakban: FÜLÖP, 1978.) 24–69.

¹¹ DONÁTH Regina: *Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén*. = Magyar Könyvszemle (77.) 1961. 4. sz. 489–496.; FEJTŐ Ferenc: *II. József és a szellem szabadsága*. = Szép Szó 1938. 238–247.

¹² BÉNYEI Miklós: *A nemzeti és polgári kultúra felé*. Debrecen, 1998. 24–26.; FÜLÖP, 1978. 69–77.

¹³ Nem véletlen, hogy Kazinczy Ferenc legelső, Magyarországot bemutató műve, az 1775-ben írt „Patriae memoria dulcis” földrajzi tárgyú. FRISNYÁK Sándor: *Földrajztanítás Sárospatakon a XVII–XIX. században*. = Művelődésügyünk 1960. december. (A továbbiakban: FRISNYÁK, 1960.) 40–43.

¹⁴ SZABÓNÉ FEHÉR Erzsébet: *A sárospataki kollégium 19. század eleji kézirat tantervei*. = Levéltári Szemle 1980. 3. sz. 491–502.; SZILÁGYI István: *A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásúknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére*. = Sárospataki Füzetek 1861. (A továbbiakban: SZILÁGYI, 1861.) 193–231.

¹⁵ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

Az országszerte elterjedt, a XIX. század talán legismertebb tankönyvének számitó *Hármas Kis Tükör* című könyvet Losontzi Hányoki István, a nagykőrösi református gimnázium egykori tanára írta 1771-ben. A leginkább magyar nyelvűsége miatt példátlanul sikeres kötet 1771–1849 között legalább hetven kiadást ért meg, kisebb-nagyobb kiegészítésekkel szinte évente újabb változat jelent meg. A *Hármas Kis Tükör* Magyarország földrajzi és történeti ismertetésén túl Erdéllyel is foglalkozott, a mű első ötödében „Szent História” címmel a szerző – szinte bevallott – céljának megfelelően a cenzúra éberségét, figyelmét kijátszani hivatott általános történeti bevezető olvasható. A földrajzi rész a vármegyék, valamint az ország polgári állapotának meglehetősen szűkszavú ismertetéséből áll. A megyéket a korszak tankönyveiben leginkább elterjedt módszer, a rövid strófákból álló versek segítségével sorolja fel, s mindegyikhez a legfontosabb városokat és tájegységeket kapcsolja, s mindehhez esetleg néhány egyéb, főként gazdasági jellegű megjegyzést fűz. Ennek megfelelően a tanuló a városok, várak, főbb folyók, hegyek mellett többek között Túróc megye jövedelmező disznó- és juhtartásáról, Tolna és Zemplén jó boráról, a felvidéki gazdag bányavárosokról, Liptó szegénységéről szerezhette tudomást. A könyv csak kivételesen szól a művelődési viszonyok fejlettségéről – például Somogy, valamint a közbiztonság hiánya miatt igen veszélyes Borsod megyét elmarasztalja ebben a tekintetben, míg Zemplént éppen Patak, „nemzetünk scholája” miatt kiemeli. Felekezeti különbségekről, a katolikus-protestáns ellentétekről vagy arányokról nem olvashattak ebben a részben, mindössze Ung megye leírásában áll az, hogy „az orosz püspök is itt lakik”. Nemzetiségi különbségekről sem szól módszeresen a szerző, de néhány közbevetése tanúsítja, hogy a legfontosabb jellemzőket számon tartotta: Árva megyénél írja, hogy „Itt lakik a tótság zürös ház népével, / És a szegénységnek él zab kenyerével.”; Arad vármegyében a „vad rázt”, Zarándban pedig a „félelmes, vad oláhság” él. Békés megyéhez érven külön megemlíti Harruckern báró uraságát. A geográfiai részben a hazafias szemlélet nem igazán jellemző: csak kivételes esetekben, igaz, akkor meglepő nyíltsággal fordul elő ilyen megállapítás. Amikor például Komárom megye várait tárgyalja, megállapítja: „Itt Almás, Kots, Tata, Szöny, Komárom vára / ki még nem jutott ellenségnek karjára.”; vagy Győr megye esetében: „Korontzo is itt van mely nemes hírében, sok kurutz el veszett véres mezejében.”

A következőkben kiskáté, azaz kérdés-felelet formájában röviden vázolja a Habsburgok 1687-től öröklődő hatalmának legfőbb jellemzőit: a törökök kiűzésének hatalmas tette után I. Lipót megszerezte az örökletes uralom jogát, amelyet 1723-ban leányágra is kiterjesztettek. Majd a felséges, bölcs uralkodó által gyakorolt jogok rövid, tételszerű áttekintésével zárul a fejezet. A társadalom, az államigazgatási szervek, főtisztviselők, a települések jogi típusainak és az országban honos felekezetek szervezeti felépítésének leírása szintén ugyanilyen tömör, tényyszerűen száraz, mentes mindenfajta érzelmi alapú megjegyzéstől.¹⁶

¹⁶ LOSONTZI István: *Hármas Kis Tükör*. Bp. 1999. Reprint. (A továbbiakban: LOSONTZI, 1999.) 26–58.

Egy fennmaradt kéziratos vázlat segítségével kapunk betekintést abba, hogy mit tanultak a német nyelvű területek, illetve a Habsburg Birodalomhoz tartozó – köztük az erdélyi és magyarországi – területek földrajzáról az ötödik osztályban a pataki alsó syntaxisták. Losontzi geográfiai jellemzéséhez képest ez a tananyag bővebb volt, részletesebben taglalta előbb a tájegységeket, a természeti földrajz elemeit, majd az épített környezet főbb sajátosságait is. Ellentétben a *Hármas Kis Tükörrel*, konkrét adatokat is tartalmaz az egyes tartományok és némelyik város területi nagyságára és lakosságára vonatkozóan. A tavak, folyók, hegységek felsorolása mellett nagy hangsúlyt kapnak a gazdasági jellemzők. Így előbb általánosságban a gazdag nyersanyagforrásokról, a kiváló természeti lehetőségekről, a ló-, juh-, marhatenyésztés lehetőségeiről, a növényvilágról, a kiváltképpen Magyarországra jellemző nagyszerű bor- és gyümölcsstermesztési adottságokról, végül a főként német és olasz tartományokra érvényes fejlett iparról, vászon-, gyapjú-, bőr-, üveg-, dohány-, pamut-, réz- és vasipari termeléssel foglalkozó „fabrikákról” számol be a szerző. Már az ipari feltételek általános taglalásánál külön kiemeli a szöveg II. József nagy fejlesztéseinek jelentőségét. Ugyancsak a Birodalom általános jellemzőinek sorában olvashatunk a vallási sokszínűségről, amelynek arányaira azonban ezúttal sem találunk utalást.

Ahogy az egész jegyzetben, az osztrák területekre vonatkozó részben is a legfontosabb városok néhány mondatos bemutatása alkotja a tananyag gerincét. Alsó-Ausztriánál Laxenburg csodálatos vára, Baden tükörgyártása és pompás fürdői, Bécsújhely sokszínű ipara és színvonalas katonai akadémiaja, Theresienfeld Mária Terézia alapította, nyugalmazott tisztek lakhelyéül szolgáló városa és Aspern múltja (e Duna-menti faluban győztek 1809-ben a francia csapatok fölött) kerül kiemelésre. A szerző szerint Bécs, a 300 ezres csodálatos főváros nevezetességei közül az egyetem, a Burg, a több százezer kötetes császári bibliotéka, József császár ércszobra, a Szent István-templom, az akadémia, a siket-néma iskola, a tizenhatezer férőhelyes ispotály, az öt színház és további hat könyvtár, valamint külön a Prater és az Augarten méltó megjegyzésre. Továbbá Schönbrunn császári mulatójáról, a gyönyörű kastélyról és kertről, a fűvészs-, valamint az egzotikus vadak által benépesített állatkertről szerezhettek tudomást a pataki diákok.

Valamivel szűkszavúbb a jegyzet a többi osztrák tartomány, Cseh- és Morvaország, a Habsburgok illíriai, itáliai és lengyelországi birtokai, valamint Erdély, Magyarország és egész Poroszország esetében. A településekre összpontosító leírás az egyes tartományok székhelyeinek és nagyobb városainak gazdasági és kulturális jelentőségét ecseteli, s a további településeket is e két fő szempont alapján említi meg. Különösen érdekes, hogy Stájerországhoz érve a jelentős búcsúhelyről, Mariazzellről, majd Tirolról, Vorarlberghez érve pedig a híres zsinat székhelyéről, Tridentről is szót ejt, s az érseki központokat is felsorolja a mű. A főként gazdasági és kulturális intézményeket, vívmányokat tárgyaló leírásban tehát nem fedezhető föl a felekezeti kivételezés, a katolikusok számára különös jelentőséggel bíró városokról, épületekről is említést tesz a protestáns gyermekek számára készült jegyzet. Miként a központi udvarral is lojálisnak mutatkozik a szerző, hiszen például a nem túl dicsőséges hétéves háború egyetlen komo-

lyabb győzelmet eredményező csatájának helyszínéről, Kolin városáról is külön szól.¹⁷

A kötelezően elsajátítandó tankönyvek mellett a Nagykönyvtár gyarapodásának vizsgálatával is nyomon követhető, hogy milyen helyet foglalt el a pataki tanításban a korszerű, gyakorlatias földrajz. A kollégiumi bibliotéka fejlődése a korszakunkban közismert: mind az előrelépés anyagi alapjainak megteremtése, a bevételek bővítése, mind pedig azok felhasználása, a könyvvásárlás terén számottevő eredményeket értek el a helyi professzorok.¹⁸ A könyvtár ügyét elsőként az egyebek között éppen a történelmet is tanító, a nyelvújítás hívének számító Szombathi János karolta föl. A professzor a XVIII. század második felében ugyan bejárta az egész országot, s vásárlásaival megalapozta a pataki magyar könyvtárat, de a régiségek gyűjtőjeként elsősorban nem a témánkba vágó köteteket vásárolta meg.¹⁹ Igazán jelentős, a földrajzi, s nem utolsósorban a modern földrajzi munkákra is kiterjedő gyarapodás Kazinczy Ferenc gyűjteményének megszerzésével érte az intézményt. Az 1806-ban kétezer forintért megvásárolt kétezres állomány ugyanis szép számmal tartalmazott olyan geográfiai könyveket is, amelyek kitűnően tükrözték eredeti tulajdonosuk gyakori utazásait és nyitott gondolkodását. Sőt, a gazdag vásárlás további, Kazinczy által jórészt bajorországi kolostorokból beszerzett, kilencszáz rézmetszettel és térképpel is kiegészült.²⁰ A rendszeretlen, esetleges vásárlási alkalmak mellett az intézmény előljárói mind jobban igyekeztek szisztematikusan, előre megtervezett módon is bizonyos művekkel gazdagítani a választékot. Fennmaradt 1816-ból egy lista, amelyben a tanárok javaslataikat, igényeiket sorolták föl. Szombathi János teológiai és történelmi, valamint pedagógiai; a két természettudományokkal foglalkozó professzor, Kézy Mózes és Nyíri István fizikai, kémiai és természetrajzi; valamint más tanárok teológiai, jogi, filozófiai és néhány gyakorlati gazdasági (például méhészeti) könyveket gyűjtöttek össze. A közel száz tételt tartalmazó lista több szempontból is tanulságos a számunkra. Mindenképpen feltűnő, hogy Kézy és Nyíri reményei szerint az iskola kifejezetten korszerű, általában német nyelvű és az utolsó évtizedekben kiadott szakkönyveket fog beszerezni, míg Szombathi János többnyire latin nyelvű, antik köteteket igényelt. Feltűnő a magyar nyelvű művek alacsony száma (kevesebb mint ötöde az összesnek). Földrajzi tárgyú

¹⁷ Az Ausztriai és Prussiai Birodalomnak rövid leírása az Inferior Syntaxisták számára. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SRKKt.) 2027.

¹⁸ A kollégiumi könyvtár bőséges szakirodalmából néhány mű: CZEGLE Imre: *A Sárospataki Nagykönyvtár múltja, jelene és problémái*. = *Confessio* (3.) 1980. 4. sz. 52–59.; CZEGLE Imre: *A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése (1531–1945)*. In: *Borsodi Könyvtári Krónika*. III. Miskolc, 1981. 18–70. (A továbbiakban: CZEGLE, 1981.); SZINYEI Gerzson: *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár Története*. Sárospatak, 1884.

¹⁹ CZEGLE, 1981. 25–30.

²⁰ FRISNYÁK, 1960. 40–43.

munkát nem találunk a beszerzendők között, mindössze egyetlen kivételt említhetünk: éppen az egyik magyar nyelvű kötetet, Kis János *Utazások gyűjteménye* című művét rendelték meg a tanárok.²¹

Történeti művek

A modern – tehát nem egyháztörténeti, teológiai alapú – történelemtanítás korszakunkban nem számított a pataki oktatás szerves részének. Hazánk történelmét ugyan az első két osztályban gyorsan átvették a tanulók, az ötödik osztályban pedig gazdagabb ismeretekhez is juthattak, de folyamatos történelemoktatásban nem részesültek. Csak az 1820-as évek közepétől vált a világtörténelem tanulása is kötelezővé.²²

Amint fentebb jeleztük, javarészt a *Hármas Kis Tükör* szolgálta a hazai történelem tanítását is. E fejezetekben a földrajzi leíráshoz képest határozottabb álláspontot képvisel Losontzi a Habsburgokkal szemben. A hun–magyar rokonság és őseink dicső cselekedeteinek a részletezésével, az alkotmánytörténeti részben a papíron meglévő jogok a valóságos állapotokkal való szembeállításával, a szegényekkel és üldözöttekkel szembeni empátia kinyilvánításával, a hazaárulás éles elutasításával a kötet mindenképpen fontos szerepet játszott a magyar történelmi tudat, a nemzeti öntudat és az egységes haza eszményének megerősítésében.²³ Losontzi művében ennek megfelelően, ha szűkszavúan is, de tudomást szerezhettek a diákok olyan történeti eseményekről, amelyeknek az ismerete nem szolgálta a politikai és társadalmi elit érdekeit. Rövid megjegyzésként szerepel a kötetben például Mátyás király sikeres ostroma Bécs ellen, s az egy-két soros megállapításokhoz képest viszonylag hosszan szól a szerző a Dózsa-féle parasztfelkelésről. Ennek elmesélését azzal zárja, hogy „igen nagy járom alá vetették a nemesek a parasztokat, mely alatt ma is nyögnek.”²⁴ A három részre szakadt ország történetét többnyire a török elleni közös erőfeszítések, sikeres és kevésbé eredményes ostromok mentén meséli el, s csak kivételes esetben tér ki más kérdésekre, például a Habsburg-ellenes törekvésekre és felkelésekre. Az egyes uralkodók regnálása ismertetésének elején igyekszik mindig néhány jó szót írni az adott személy előnyös tulajdonságairól – Miksa igazságszerető, a békességet előmozdító; II. Mátyás a koronát hetven év után Pozsonyba visszaz szállító, II. Ferdinánd sohasem csüggedő, vallásában buzgó; III. Ferdinánd a katolikusok és protestánsok közötti békességet megteremtő uralkodóként tűnik föl a lapokon. Míg

²¹ A Sárospataki Református Kollégium Levéltára (A továbbiakban: SRKLT.) A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

²² SZILÁGYI, 1861. 193–231.

²³ BÍRÓ Sándor: *A Hármas Kis Tükör mint a magyar történelem tanításának alapja a XIX. század első felében.* = *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae Sectio Historica.* (Szerk. I. TÓTH Zoltán). Tomus I. 1957. 221–242.

²⁴ LOSONTZI, 1999. 95–96.

a különösen negatív megítélésű királyok esetében (I. Rudolf, I. Lipót) emberi tulajdonságokról szemérmesen egyetlen szót sem szól.²⁵ A saját századában megtörtént eseményeket szintén a megvívott – immár közvetlenül a magyarokat nem mindig érintő – csaták és háborúk tükrében helyezi el. A belpolitikai változások ismertetését ugyanakkor lényegében teljesen elhagyta az író. A Rákóczi-szabadságharcról megemlékezik ugyan, ám ennek ismertetése nemigen támasztja alá a hazaszeretet erősítéséről szóló fenti nézeteket: a szintén rendkívül rövid leírás egyik kulcsmondata szerint ugyanis „a magyarok József királynak kegyelmes ígéreteit megvetvén tovább is folytatták a hadakozást nem kevés károkkal, mert Trencsin táján igen megverettettek generális Heister és Pálffy János által az 1708. esztendőben.” A végkimenetelről írtak is inkább lojalitásról tanúskodnak: „Rákóczi Ferenc, Bercsényi és egyebek sok pénzzel Lengyelországba mentenek; a többiek a királynak ajánlott kegyelmessége mellett az országban megmaradtanak.”²⁶ További magyarországi érdekltségű megjegyzést olvashatunk még a rengeteg külső támadás ellenére mindvégig „bátor szívű” és „felséges” Mária Terézia uralmáról, aki „örökké való emlékezetét” a bécsi és váci Theresianum megalapításával és a budai királyi ház pompás formára való megépítésével is biztosította.²⁷ Megjegyezzük, hogy Losontzi István műve akkoriban kivételesen nagy terjedelmet biztosított Erdély földrajzának és történelmének leírására. E résznek, a fentiekhez hasonló súlyos tartalmi hiányosságai, vázlatossága és hadi eseményekre való koncentrálása ellenére is (még Bethlen Gábor kultúrapártoló tevékenységéről sem ejt szót) döntő szerepe volt abban, hogy Erdély és Magyarország sorsának párhuzamosságát megfelelően érzékeltesse a tanulóknak, ráadásul megítélésünk szerint mind terjedelemben, mind pedig hangvételében a Bocskai-féle felkelés tárgyalásánál bizonyult a szerző a legkevésbé lojálisnak.

A XIX. század első felében az egyik legjelentősebb, számottevő szakírói munkásságot is felmutató sárospataki történelemtanár Csengery József volt. Az egykor maga is pataki diák Csengerynek a diplomatika tudnivalóit latin nyelven összefoglaló művén kívül legismertebb *Az egyetemes történettudomány vázlata* című, a korszakban vaskosnak számító kötete.²⁸ Az 1843-ban Sárospatakon kiadott könyvben a Krisztus születése előtti 4000-tól, az „Özönvíz előtti világról” szóló résszel kezdi a történelem leírását, s a *Hármas Kis Tükör*höz képest jóval nagyobb terjedelemben igyekszik a világtörténelem jelesebb korszakairól, személyiségeiről, eseményeiről szólni. Az 1648–1789 közötti időszakot vizsgálva a jelentősebb európai országok sorsát külön-külön követi, öt-nyolc oldalt szánva egy-egy államra. Felfogására alapvetően jellemző a kritikára való hajlam, ugyanakkor a királyi intézmény megítélésénél inkább engedékeny, s a körülményeket teszi felelőssé.

²⁵ LOSONTZI, 1999. 93–103.

²⁶ LOSONTZI, 1999. 103–104.

²⁷ LOSONTZI, 1999. 103–106.

²⁸ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II.* Bp. 1893. (A továbbiakban: SZINYEI.) 267–268. hasáb.

Például a forradalmi események során kivégzett XVI. Lajosnak a szelídségét és jóindulatát emeli ki, mondván, dicséretére szolgál, hogy mindössze öt rabot találtak a felkelők a Bastille-ban; bukását az író a királyi környezet és felesége romlottságával, pazarlásával és megvesztegethetőségével magyarázza. Csengery a felvilágosult gondolkodókról óvatos elismeréssel szól, nekik tulajdonítja, hogy „elkészítették a francziákat a nyomasztó szolgaság békói széttörésére”, de a forradalmi vezetőkről az általuk meghonosított terror miatt lesújtó a véleménye – Dantont egyszerűen „vérszopónak” titulálja.²⁹ Helvécia, azaz Svájc történetéhez érve sem fogalmaz meg király- vagy királyságellenes véleményt, a köztársasági berendezkedést megemlíti ugyan, de semmilyen – pozitív vagy negatív – bírálatra sem méltatja.³⁰

A Habsburg Birodalomról szólva Losontzihoz hasonlóan szűkszavú, a kényes témák kapcsán pedig nagyvonalú. Wesselényi és Thököly mozgalmai, valamint a Rákóczi-szabadságharc kapcsán szolid szimpátia érezhető ki a rövid leírásból, de sajátosnak tekinthetjük például azt a megjegyzését, hogy e felkelések, belső zavarok rövid idő alatt három ízben is gyengítették a „nemzet erejét”. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot szintén nem túl nagy elismeréssel ecseteli; az ellenállási jogot, a külföldi szövetség segítségébe vetett hitet „Rákóczi kedves képzelgéseinek” nevezi Csengery. A szécsényi és az ónodi országgyűlések végzéseit, Rákóczi vezérlő fejedelemmé választását és a Habsburg-ház trónfosztását pedig olyan eseményeknek írja le a nem egészen öt évvel a pesti forradalom kirobbanása előtt megjelent kötet, amelyek semmilyen problémát nem oldottak meg, inkább csak mélyítették a felek közötti szakadékokat. A szatmári béke Csengery József szerint „jótékony feltételek” között született, amely hozzájárult a békésebb idők eljövételéhez.³¹

Mária Terézia uralmához érve ismét kiemelt szerepet kap a királynő által megívni kényszerült örökösödési és hétéves háború, s egy félmondattal általánosságban a magyarok vitézségének tulajdonítja a hadi sikereket. De „a had lármái közt sem felejtkezett népei boldogításáról”, s ennek jegyében megszervezte a határőrséget a délkeleti végeken, jelentősen csökkentette a katolikus ünnepek számát, árvaházakat létesített, gondoskodott a csatornázás és az iskolázás fejlesztéséről, eltörölte a kínvallatást, feloszlatta a jezsuita rendet, valamint az úrbérrendezéssel is fontos lépést tett a társadalmi igazságosság irányába. Az 1765-től művelt fiát, mint társuralkodót maga mellé vevő, „a közjót teljes életében buzgó kebellet előmozdítani törekvő királynő” végül Lengyelország felosztásakor visszaszerelte a tizenhat elzálogosított szepességi várost – ezzel is népe javát szolgálva. A bel- és külpolitikai intézkedések meglehetősen részletes taglalása mellett azonban a legkényesebb témát, a Birodalom egységesítése irányába történő tetteket egyetlen utalás erejéig sem említi a szerző.

²⁹ CSENGERY József: *Az egyetemes történettudomány vázlatja*. Sárospatak, 1843. (A továbbiakban: CSENGERY, 1843.) 211–215.

³⁰ CSENGERY, 1843. 221–222.

³¹ CSENGERY, 1843. 265–273.

II. József uralmának ismertetésekor ismét kiemelt jelentőséghez jut a külpolitikai és hadi események ismertetése, benne a kortársak és a közvetlen utókor által egyaránt elítélt török háború szenvtelen, mindenfajta kritikát mellőző ismeretetésével. A korábbiakhoz képest feltűnően sok belpolitikai jellegű intézkedésről és törekvésről is említést tesz a szerző. Szól a hivatali visszaélésekkel szembeni fellépésről, a sajtó- és szólásszabadság elősegítéséről, a németesítő tervekről, a „kalapos király” halhatatlanságát Csengery szerint önmagában biztosító türelmi rendeletről, hétszáz kolostor eltörléséről és II. Józsefnek a katolikus egyházzal való ellentétéről, VI. Pius eredménytelen bécsi látogatásáról. Részletes és elismerő leírása ráadásul azzal a megjegyzéssel kezdődik, hogy II. József egész életét „országai boldogítására fordítá, kár, hogy céljai s nézetei félre értettek.” Igaz, a szerző leszögezi, hogy a jozefinus politika kudarcáért az uralkodó is felelőssé tehető, aki az ország rendezésében mértéket nem tartott, „...így legcél-szerűbb újításait is gyanúba hozván, megalégületlenséget és elkeseredést okoztak.”³²

Hogy Csengery József ettől határozottabb, sőt, radikálisabb nézeteket vallott, arról egy kiadatlan, s így a cenzúra előtt nyilván ismeretlen, rövid vázlata tanúskodik. A mindössze harmincoldalas „Európa politikai megtekintése” című irat a fentitől lényegesen eltérő hangnemben íródott, s ez erősíti feltételezésünket, hogy a korabeli professzorok a tanórák során a könyvektől jóval szabadabb hangnemben adták elő a modern történeti – s esetenként politikai – ismereteket.³³ Csengery ebben kiemeli az európai „civilisatio” rendkívül gyors fejlődését, amelynek a végét azonban még nem lehet látni. Mivel a királyok megijedtek a fejlődés ütemétől, akadályozni próbálták azt, s ez forradalomhoz vezetett. Csengery forradalomról alkotott nézetei megfontolt véleményalkotásról tanúskodnak. Bár elismeri, hogy a forradalmak forrása a nemes érzésekben és a közjó iránti szeretetben, valamint a kormányok-fejedelmek folyamatos hibáiban gyökereznek, ezúttal is elveti a fegyveres felkelés lehetőségét, s végül kiáll a királyság intézménye mellett: „nem ok nélkül mondják azt, hogy nincs oly rossz Fejedelem, aki jobb ne volna a revolúciónál.”³⁴ A forradalom szükségszerűen bukásra van ugyanis ítélve, hiszen egy teljesíthetetlen, megvalósíthatatlan ideára, a jussok egyenlő elosztásának utópiájára épül. Ám esetenként szükséges a királyi hatalom igazságossá tétele, hiszen fontos, hogy az uralkodó rendelkezék virtussal, törekedjen a királyok egymás közötti, szakadatlan háborúzásának a felszámolására, s állandóan népe boldogulása, boldogsága lebegjen a szeme előtt. Kiemeli, hogy a jobb sorsra érdemes uralkodó és züllött környezete között különbséget nem tevő francia nép forradalmának leverésében kulcsfontosságú volt, hogy az európai dinasztiák összefogtak egymással. E nélkül szerencsétlen bukás lett volna

³² CSENGERY, 1843. 204–207., 265–273.

³³ A művet – megítélésünk szerint annak radikalizmusát valamelyest eltúlozva – ismertette: BÍRÓ Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében. A korabeli tankönyvirodalom tükrében.* Bp. 1960. 155–165.

³⁴ CSENGERY József: *Európa politikai megtekintése 1825-ben. Kézirat (A továbbiakban: CSENGERY, 1825.)* SRKKt. 549.

nemcsak a királyok végzete, hanem a forradalom által félrevezetett népeké is. Mindezek ellenére súlyosan bírálja is ezt az összefogást, mondván, az igen nagy veszedelmet foglal magában, mert arra vezérelheti a népeket, hogy fejedelmek példáját követve ők is szövetkezzenek egymással.

Ebben, a lényegében a felvilágosult abszolutizmus legfontosabb elveit a béke igényével ötvöző politikai állásfoglalásban és elemzésben az 1820-as évek Habsburg Birodalmát Csengery mélységesen elítélte. Ausztria ismét „a despotizmus hazája”, uralkodója „se vétket, se virtust nem ismer”, szemében a despotizmus konkrét célkitűzésein kívül minden eretnokség, s fegyver által is érvényt szerez az abszolutizmus princípiumának. Megítélése szerint Bécsnek sem céljai, sem eszközei nem változtak, legfeljebb arra hajlandó, hogy óvatos intézkedésekkel tűrhetővé tegye ezt az állapotot. Végül külön megjegyzi, hogy Ferenc ellentmondást nem tűrő politikája különösen végzetes a protestánsokra nézve.³⁵

Szintén kéziratos formában bukkantunk Futó István „Magyarország históriája” című, kb. 80 oldalas kötetére, amelyben a hunoktól 1806-ig folyik az igen tömör, a minősítésektől teljes mértékben tartózkodó eseményleírás. Mindössze az utolsó négy oldal vonatkozik Mária Terézia és utódai idejére. A királynő negyven éves uralkodásának ezúttal is csak a külharcait olvashatjuk, itt különösen hangsúlyos módon kiemelve Nádasdy Ferenc prágai és Hadik András berlini érdemeit. A külső konfliktusok kiemelése csak a népes család rövid jellemzésével egészül ki. II. József idejéből is csak a megszokott intézkedések érdemelték helyet: a tolerancia pátens, a németesítő törekvések és a török háború. A minősítésektől mentes jellemzés azzal a rövid megjegyzéssel kezdődik, hogy az uralkodó nem koronáztatta meg magát. A „kalapos király” utódairól is hasonló visszafogottsággal szól a szerző. II. Lipót uralmánál kiemeli az országgyűlés ismételt összehívását, s a koronázást; Ferenc idejéről pedig a francia háborúban való részvétel, az Ausztria örökös császári cím felvétele, s a siket-némák váci intézetének a mai olvasó számára kevésbé lényegesnek tűnő felavatása olvasható.³⁶

Végül egy viszonylag szűk körben ismert, noha magas színvonalú és kifejezetten korszerű, 1819-ben született négy kötetes biográfiai lexikonról szólunk, amelyet különösen érdekessé tesz számunkra a szerző személye. Mokry Benjámint ugyanis a pataki kollégium tanulója volt, majd Pápára került, s az ottani anyaiskola professzorává vált. A tanári pályától való korai távozását követően Pesten telepedett le, s nem elhanyagolható tudományos, írói tevékenységet folytatott élete utolsó szakaszában.³⁷ A hazánkban akkoriban példátlan vállalkozása körülbelül ezer történelmi személy hosszabb-rövidebb életrajzával szolgált a művelt olvasók és a tanulmányaikat magasabb szinten művelő diákok számára. Az ókori és a kortárs uralkodókat, hadvezéreket, politikusokat, művészeket, tudósokat, híresebb világi és egyházi főurakat, s egyéb okokból hírnevet szerzett egyéneket egyaránt felvonultató műben a Habsburg Birodalom XVIII–XIX. századi sorsát

³⁵ CSENGERY, 1825. 26–30.

³⁶ FUTÓ István: Magyarország históriája 1835-ből. SRKKt. 510.

³⁷ SZINYEI. IX. Bp. 1903. 116–118.

alakító személyiségek közül is olvasható néhány életrajz. A számunkra legérdekesebb személyeknek Mokry viszonylag nagy teret szentelt. Mária Terézia és II. József uralkodásáról egyaránt közel tíz oldalon számolt be, amely messze nagyobb terjedelmet jelent az átlagoshoz képest. Ennek ellenére a korábbiaktól sokoldalúbb vagy arányosabb ismertetéssel itt sem találkozhatunk: a külpolitikai intézkedések és a hadi szerencse változásai mellett elenyésző maradt a birodalom egységesítése érdekében tett lépések, illetve a további belpolitikai törekvések szerepe. Ezúttal sem találkozhatunk a felvilágosult abszolutizmus oktatás-, társadalom- és gazdaságpolitikájának legelemibb tárgyalásával sem, noha a szerző például II. Frigyes porosz uralkodó leírásánál bizonyítja, hogy érzékeny az ehhez hasonló problémákra.³⁸ A szerző egyébként kifejezetten rokonszenvez Mária Teréziával, II. Józseffel és II. Lipóttal is. Szívesen szól emberi tulajdonságaikról, de ezek között egy-két jellemhibájukról (például Mária Terézia túlzott kíváncsiságáról, illetve hajlamáról arra érdemtelenek segítésére; II. József türelmetlenségéről) sem feledkezik el. II. Józsefről alkotott véleményét frappánsan összefoglalja zárómondatainak egyike: „Vallyon az Egek nem azért vették ki olly hamar közzülünk, mivel nagy érdemeit betsülni nem tudtuk?”³⁹ Újdonság a korábbiakhoz képest, hogy II. Lipóthoz érve kiemeli, az emberszerető, igazságos, ráadásul elődjétől türelmesebb új uralkodó sokra hivatottságát előzőleg, Toscana hercegeként egy negyedszázadon át már bizonyította.⁴⁰

Az uralkodókon kívül a XVIII. század végi Ausztriából feltűnően kevés híres személyiség került be a szerző válogatásába – Van Swieten kivételével kimaradt az összes teréziánus, illetve jozefinista politikus, udvari tisztviselő, s hiányoznak a politikával bármilyen kapcsolatba került egyéb gondolkodók, lapalapítók, újságírók stb. (Itt ismét a porosz példára kell hivatkoznunk, hiszen például Archenholzról, a hamburgi kiadású politikai-történeti *Minerva* alapító szerkesztőjéről megemlékezik Mokry Benjámín.)⁴¹ Ugyanakkor zeneszerzők (például Haydn vagy a bécsi és stockholmi zeneakadémia főmuzsikususa, Albrechtsberger), a szatirikus műveiről akkoriban közismert költő, II. József idején rövid ideig főcenzor Blumauer, vagy éppen a „sakkautomatája” vagy a beszélőgépe révén máig híres Kempelen Farkas helyet kapott az enciklopédiában. A fentebb áttekintett művek tanulsága alapján szinte természetes, hogy külön címszót érdemelt ki itt is Hadik András, Mária Terézia kapitánya, aki a hétéves háborúban megsarcolta Berlin lakosságát.⁴² (Meg kell jegyeznünk, hogy Mokry emelte ki talán leginkább a magyarok hősiességét, amelyet Mária Terézia oldalán mutattak az örökösödési

³⁸ MOKRY Benjámín: *Közönséges Históriai-Biográfiai Kézi-Lexikon avagy Rövid Élet-leírások*. Pest, 1819. (A továbbiakban: MOKRY, 1819.) II. 212–221.; 370–377.; IV. 177–187.

³⁹ MOKRY, 1819. II. 376.

⁴⁰ MOKRY, 1819. III. 96–99.

⁴¹ MOKRY, 1819. I. 98–99.

⁴² MOKRY, 1819. II. 46–48.

és a hétéves háborúban, valamint ő volt az, aki a legrészletesebben fejtette ki a híres „életünket és vérünket”-jelenetet is.)⁴³

Az előző fejezetben már bemutatott könyvvásárlási tervezet vizsgálata ezúttal is tanulságosnak mutatkozik. Annál is inkább, mert Szombathi János részben történelmi munkák beszerzésére tett javaslatot. Az általa elkészített 15 tételes listán azonban az ókori görög és a középkori bizánci történelemmel, valamint Nagy Károllyal foglalkozó könyvek mellett mindössze néhány, a szomszédos népek, a szlávok, a dalmáciaiak, horvátok történetéről szóló munkát találunk, azaz témánk szempontjából előremutató változások tervszerű bevezetése nem állt a professzor szándékában.⁴⁴

Összegzés

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII. század végén és a XIX. század első felében használt földrajzi és történelmi tankönyveket abból a szempontból vizsgáljuk meg, hogy azok miként tárgyalták Bécs és hazánk viszonyát. Ez az akkori tantervek készítői, tankönyvek írói és a tanárok számára több szempontból is kínos feladatnak bizonyulhatott, hiszen a protestantizmus barátjának vagy megbízható szövetségesének sohasem mutatkozó udvar könnyűszerrel okozhatott volna súlyos gondokat a vele nyíltan szembe forduló intézménynek. Ugyanakkor valószínűleg a jobbára kisenemesi sorból professzorrá lett tanárok jobb meggyőződése, valamint a közvetlen környezet társadalmi, történelmi hagyományokra épülő elvárásai a némileg radikálisabb hangvételt erősítették. Az közismert, hogy a pataki diákok nagyobb szabadságnak örvendhettek, mint a nagyobb, jobban szem előtt lévő, s társadalmi, gazdasági okokból konzervatívabb debreceni iskola, s elsősorban Sárospatakon alakultak ki olyan kezdeményezések (például a jogi oktatás gyakorlatias oktatása, a már említett Páncél, majd Nándor vármegye), amelyek municiót adtak az 1830–40-es évek termékeny politikai-társadalmi vitáinak, mozgalmainak.

Írásunkban arra kerestük a választ, hogy ezt a kétségtelenül látványos és közismert eredményekkel járó folyamatot megalapozta, megalapozhatta-e rendszeresen megszerezhető iskolai tudás, vagy pedig inkább érzelmi-indulati fundamentumra épült-e. Áttekintésünkben azt láthattuk, hogy mind a földrajz, mind pedig a történelem meglehetősen mostoha elbánásban részesült az iskola előjárói részéről, viszonylag rövid ideig tanulták a diákok e tárgyakat, s e rövid idő alatt sem kellett túlzott részletességre törekedniük. Ez a mindkét tudományágra jellemző – különböző okokból máshol is érvényesülő – periférikus helyzet tükröződik a bemutatott könyvbeszerzési lista esetében is. Különösen kicsiny mértékű volt a földrajzi és a történelmi tananyagban a modern kérdések, problémák taglalása, s azon belül is hazánk és az udvar viszonya. A széles körben elfogadott

⁴³ MOKRY, 1819. IV. 177–187.

⁴⁴ SRKLT. A. XXXIX. 16.039 – 16.040.

tankönyv, Losontzi *Hármas Kis Tüköre* ehhez a ponthoz érve a megszokottnál is vázlatosabbá válik, s persze a többi munkára – függetlenül attól, hogy nyomtatott vagy kézíratos – is jellemző a szűkszavúság.

Ez az egyébként nem különösebben kockázatos gazdasági és politikai földrajzi könyvek esetében árulkodó, hiszen ez azt mutatja, hogy a modern tudnivalók esetében általában megengedhető volt a nagyvonalúság. Ugyanakkor a történelmi írások esetében feltételezhető az, hogy a szűkszavúság valaminek, vagy a radikális, vagy a lojális álláspontnak az elpalástolására alkalmas eszköz. Megítélésünk szerint a pataki tanárok és az ott használatos tankönyvek szerzői nem voltak radikálisak. Csengery József nemcsak a cenzúra előtt ismert könyvében nem rajongott a köztársaságért és a forradalomért, hanem kézíratos művében is elvetette ezeket a megoldásokat. Losontzi és Csengery sem túl megértően szól Rákóczi-ról és szabadságharcáról. S mindegyik vizsgált műben pozitív színben tűnnek fel azok az uralkodók is, akik a reformkorban, akár már néhány év múlva is közmegejtés tárgyává váltak. Egyik szerzőben sem merül fel a Béctől való függetlenedés gondolata sem, sőt a külpolitikai és hadi események kiemelt taglalása a közös sors, az összetartozás érzését erősítették az olvasókban, a tanulóknak. Ám nem tekinthetjük a szűkszavúságot és az elismerő mondatokat a feltétlen lojalitás jelének sem. Határozott álláspontot foglalnak el a szerzők az egyes uralkodók rendeket semmibe vevő, vagy vallásüldöző politikájával szemben, kritikusak az egyébként általuk tisztelt és elismert II. József kapcsán is és a múlt egyes fejezeteinek tárgyalásakor esetenként a kortársaknak is üzennek a tankönyvírók.

A határozott, olykor kritikus, bár a nemzeti öntudat kialakításáért hivatalosan-formálisan nem sokat tevő (nem sokat tehető) pataki tanárok valószínűleg magánemberként, illetve előadásaik során szóban lényegesen keményebb véleményeket fogalmaztak meg – erre utal a kézíratos művek szóhasználata és témaválasztása is. Ez jelentősen erősíthette az iskola falain belül és azon kívül egyaránt érzékelhető mentális változásokat, ám a vizsgált tankönyvek önmagukban nem voltak erre elegendők. A radikális tankönyvek elterjedésének megakadályozásához még túlságosan is erős volt az udvar, a még keményebb hangvételű kéziratok szaporodása pedig nem állt a Kollégiumot leginkább igénybe vevő társadalmi rétegeknek az érdekében.

JÁNOS UGRAI

L'Autriche et la Hongrie dans les manuels scolaires de Sárospatak au premier tiers du 19e siècle

Nous avons examiné la vie du Collège Réformé de Sárospatak, ayant un rôle prépondérant direct et indirect par ses réformes pédagogiques et ses anciens élèves également dans les changements politiques de l'Ere des Réformes. Nous avons voulu voir, combien les étudiants recevaient au cours de l'enseignement une éducation patriotique et détaillée au sujet de l'Autriche et du gouvernement central.

Nous avons essayé d'analyser non seulement les manuels scolaires prescrites à l'époque, mais aussi de rechercher les essais manuscrits écrits ou acquis par les professeurs de l'école – puisque l'enseignement quotidien souvent différent de la matière officielle, donnait des connaissances plus divergentes dans ce domaine délicat, par les ouvrages officiellement prescrits et ceux qui restaient inconnus pour la censure des autorités.

Dans le cas des ouvrages historiques et géographiques le laconisme du traitement de ces sujets délicats est éclatant. Cela peut être expliqué en partie par le système pédagogique de l'époque, qui mettait un accent minimal aux sciences modernes (la géographie politique et économique et l'histoire universelle y comptant sans doute), par rapport aux sciences traditionnelles (telles le latin, la philosophie, la théologie). D'autre part la délicatesse du sujet avait augmenté encore l'envergure déjà observée dans d'autres domaines. Ainsi les élèves n'ont pas reçu de connaissances détaillées et précises au sujet des questions géographiques, économiques, politiques, historiques concernant l'ensemble de l'empire Habsbourg, par conséquent leur formation très insuffisante ne pouvait pas fonder une conception objective ultérieure.

A la fin de nos examens nous supposons que les manuels scolaires reflètent surtout la situation vraiment difficile des dirigeants de l'école et des auteurs des manuels scolaires: ils devaient répondre aux exigences sociales du public de l'école, issu surtout de la petite noblesse, de telle manière, qu'ils ne montrent pas – malgré toute pression de la censure du gouvernement centrale – trop de loyauté au souverain, d'autre part qu'ils n'exagèrent pas trop par la représentation du soulèvement paysan de Dózsa, la guerre d'indépendance de Rákóczi ou éventuellement par l'exigence de l'indépendance politique.